

Meninis tyrimas: gegužiukas svetimame lizde ar epistemologiškai pagrįsta tyrimo strategija?

Aldis Gedutis

Klaipėdos universiteto
Socialinių pokyčių studijų centras
E. paštas aldis.gedutis@ku.lt
ORCID iD <https://orcid.org/0000-0001-7107-3029>

Vytautas Michelkevičius

Vilniaus dailės akademijos
Fotografijos, animacijos ir medijos meno katedra
E. paštas vytautas.michelkevicius@vda.lt
ORCID iD <https://orcid.org/0000-0001-7911-8826>

Santrauka. Straipsnyje platesniame kitų tyrimų kontekste siekiama išnagrinėti epistemologinį meninio tyrimo statusą. Dėl savo transdisciplininio pobūdžio meninis tyrimas vertinamas dvejopai: viena vertus, meninis tyrimas gali būti interpretuojamas kaip nepagrįsta intervencija į mokslinį lauką, kita vertus, nepaisant savo išskirtinumo, meninis tyrimas visgi gali kurti žinojimą, bendramatišką su kitų disciplinų žinojimu. Pagrindinis klausimas, į kurį siekiama atsakyti: ar įmanoma pagrįsti meninį tyrimą (kaip specifinį žinojimą) remiantis jau egzistuojančiais mokslo filosofijos argumentais?

Pagrindiniai žodžiai: meninis tyrimas, epistemologija, žinojimas, menas, transdiscipliniškumas

Artistic Research: A Cuckoo's Egg in Other Bird's Nest or an Epistemologically Justified Strategy of Research?

Abstract. In the broader context of other types of research, the authors of this article seek to analyse the epistemological status of artistic research. Because of its transdisciplinary character, artistic research is interpreted ambiguously: on the one hand, it might be treated as an unjustified and illicit intervention into the scientific field, on the other hand, despite its peculiarities artistic research still might be capable of creating knowledge commensurable with the knowledge produced in other (scientific) disciplines. The major question the article seeks to answer is the following: is it possible to justify artistic research applying ready-made arguments in the philosophy of science?

Keywords: artistic research, epistemology, knowledge, art, transdisciplinarity

Padėka. Straipsnis parengtas vykdant Vilniaus dailės akademijos ir Klaipėdos universiteto projektą „Meninio tyrimo poveikis humanitariniams mokslams ir vizualiajam menui. Lietuvos atvejis globaliame kontekste“. Finansavimą skyrė Lietuvos mokslo taryba (sutarties Nr. S-LIP-20-19).

Received: 30/07/2021. **Accepted:** 25/09/2021

Copyright © Aldis Gedutis, Vytautas Michelkevičius, 2021. Published by Vilnius University Press.

This is an Open Access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution License (CC BY), which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium, provided the original author and source are credited.

Įvadas

Meninio tyrimo fenomenas išsamiai nagrinėjamas meniniame lauke (Elkins 2009; Michelkevičius 2016), kuriame gan aiškiai dėliojasi meninio tyrimo kontūrai bei apytikslė jo geografija kitų tyrimo rūšių archipelage. Meninio tyrimo atstovai ir šalininkai sutaria dėl jo galimybių, poreikio, vertės ir poveikio, o mokslo bendruomenė plačiąja prasme apie meninį tyrimą menkai nežino, jei išvis yra apie tai girdėjusi. Pirma reakcija į meninio tyrimo pavadinimą neretai primena reakciją susidūrus su oksimoronu, kuriame kažkodėl gretinamos priešingos sąvokos – menas ir tyrimas, priskiriamas mokslų sričiai. Juk kaip galima sujungti du nieko bendra neturinčius dalykus – meną (kuris tradiciškai siekia grožio) ir mokslą (kuris lyg ir siekia tiesos)?

Šiuo atveju atsiduriame epistemologinių svarstymų teritorijoje, kurioje nėra itin svarbu apibrėžti, kas yra menas, žymiai svarbiau išsiaiškinti, kas lemia perskyrą tarp (mokslinio) tyrimo ir to, kas nėra (mokslinis) tyrimas. Tarkime, jei paaiškėtų, kad meninis tyrimas netenkina moksliskumo kriterijų, tuomet jam ne vieta mokslo lauke (su visomis iš to išplaukiančiomis pasekmėmis – šalinimas iš mokslų klasifikacijos, nesuteikiami mokslo laipsniai, nutraukiamas finansavimas iš mokslui skirtų lėšų ir t. t.). Jei meninis tyrimas visgi atitinka moksliniams tyrimams keliamus reikalavimus, tuomet svarbu nustatyti, kokie tai reikalavimai – būdingi visiems mokslams, įskaitant socialinius ir humanitarinius (mokslinio tyrimo samprata plačiąja prasme), ar galiojantys tik tam tikroms mokslų kryptims, pirmiausia, gamtos ir tiksliesiems mokslams (mokslinio tyrimo samprata siaurąja prasme).

Skirtinguose kontekstuose meninio tyrimo sąvoka vartojama įvairiai. Vytautas Michelkevičius (2016: 40–41) parodo, kad meninis tyrimas gali būti apibūdinamas mažiausiai dešimčia skirtingų būdų. Taupumo sumetimais nesigilinsime į šias skirtingas vartosenas, vietoje jų pasinaudosime suomių fenomenologo Juhos Varto (2018: 61) meninio tyrimo apibrėžimu, kuris apytikriai nurodo meninio tyrimo veikimo ir galiojimo ribas:

Meninis tyrimas – tai aukštosiose universitetinėse menų mokyklose atliekamas akademinis tyrimas, kuriuo siekiama to paties kaip ir gamtos, humanitarinių, socialinių ar etnologijos mokslų srityse: pateikti naują informaciją, tobulinti žinias ir įgūdžius bei gilinti suvokimą apie pasaulį ir mus jame. Sąvoka „meninis tyrimas“ aprėpia ir kitų, archajiškų reikšmių, pažymintį meninės veiklos prigimtį, polinkį eksperimentuoti ir tyrinėti – tai iki šiol yra svarbu ir akademinuose tyrimuose apskritai. Be to, meniniame akademiniam tyrimo būtina atsižvelgti į žinių kritiką (epistemologiją), atrامينius tyrimo metodų principus (metodologiją), su tyrimu susijusią viešąją diskusiją (kritiką) ir vertybinius principus (aksiologiją ir tyrimo etiką). <...>

Meninė praktika (*praxis*) – būtina sąlyga meniniam tyrimui. Įvairios praktikos paskatino ir kitas tyrimų tradicijas: taip atsitinka, kai kas nors ima kritiškai ir nuosekliai tyrinėti tai, kuo iki tol užsiėmė tik kaip praktine veikla. Skirtingos praktikos skatina kelti naujus klausimus ir, kaip rodo mokslo istorija, šie pamažu ima pintis, formuodami naujas mokslo sritis (Varto 2018: 61).

Straipsnio tikslas – išsiaiškinti epistemologinį meninio tyrimo statusą, kuris apima ne vien akademiškai epistemologinį, bet ir socialinį bei politinį pagrindimą. Teksto hipotezė – epistemologiniu požiūriu meninis tyrimas laikytinas moksliniu tyrimu (ir siaurąja,

ir iš dalies plačiąja prasme). Todėl tekste siekiama rasti argumentus, įgalinančius įtikinti tuos, kurie griežtai skiria meninę ir mokslinę veiklą, todėl tiek dėl metodologinių, tiek dėl epistemologinių priežasčių nepripažįsta ne tik meninio tyrimo „moksliškumo“, bet ir skeptiškai nusiteikę jo kaip įteisintos *tyrimo* atmainos atžvilgiu. Tą galima atlikti ieškant sąsajų tarp meninio tyrimo bei socialinių ir humanitarinių mokslų, kurių tarpusavio santykiai bei ryšys įgauna simbiotinį pavidalą: jei, viena vertus, pavyks apginti (toliausiai nuo įprastos griežtos mokslo sampratos esantį) meninį tyrimą (kaip legalią tyrimo formą), tuo pat pavyks apginti ir socialinių ir humanitarinių mokslų tyrimus; ir, kita vertus, socialinių ir humanitarinių disciplinų moksliškumo reabilitacijos argumentai gali būti „pastumti“ ten, kur reziduoja menininkai tyrėjai.

Tyrimo sampratos

Nagrinėjant meninio tyrimo fenomeną, svarbu išsiaiškinti, kokia šio tyrimo specifika. Kaip žinome, meninis tyrimas gali būti laikomas arba dar viena tyrimo rūšimi, kuri tenkina būtinus „tyrimo“ kriterijus, arba tai yra išskirtinė tyrimo rūšis, kuriai galioja kitokie kriterijai nei, tarkime, moksliniam tyrimui plačiąja prasme. Aišku, neatmestina ir dar viena versija, skelbianti, kad meninė veikla neturi nieko bendra su tyrimu, todėl meninio tyrimo sąvoka tėra naujadaras, kuriam būdinga *contradictio in adjecto*.

Pavyzdžiui, *Creator Doctus*¹ trečiosios menų studijų pakopos seminaruose vykstančias diskusijas galima apibendrinti daugmaž taip: menininkai neprivalo sukurti naujų žinių, užtektų, kad jų atliekami tyrimai tikrintų esamo žinojimo ribas tam, kad parodytų šio žinojimo ribotumą, ir pasiūlytų geresnį fenomenų supratimą. Ir tokia nuostata tikėtų tiek moksliniam, tiek ir meniniam tyrimui. Tačiau *Creator Doctus* dalyviai atstovauja meninio tyrimo laukui, todėl yra suinteresuotoji pusė, kuria pradžioje nederėtų besąlygiškai pasitikėti.

Todėl patikrą verta pradėti nuo šaltinio, kuris nėra ypač palankus meninio lauko atstovams, tačiau yra itin mėgstamas Lietuvos mokslo administratorių. Tai Frascatti vadovas (OECD 2017). Susipažinusiems su Frascatti vadovu akivaizdu, kad jam stinga gilesnės filosofinės ar sociologinės refleksijos. Tiesa, tai net nėra jo tikslas. Visgi šis vadovas primena dramblių kambaryje, kurio nepastebėti neįmanoma, ypač svarstant mokslinių tyrimų apibrėžtis bei nustatant jų kriterijus. Todėl, jei Frascatti vadovas „palaimintų“ meninį tyrimą kaip teisėtą tyrimo atmainą, atsivertų durys tolesniems epistemologiniams svarstymams, jau turintiems imunitetą prieš rūsčią administracinę tikrovę.

Pagal Frascatti vadovą, „[m]oksliniai tyrimai ir eksperimentinė plėtra (MTEP) – tai kūrybiškas ir sistemingas darbas, atliekamas siekiant plėsti turimas žinias, įskaitant žinias apie žmoniją, kultūrą ir visuomenę, ir rasti naujų tokių žinių pritaikymo būdų“ (OECD 2017: 353). Apibrėžimas jokiū būdu neatmeta meninio tyrimo galimybės, nes jame nekalbama apie kažką, ko meninė veikla negalėtų pasiekti. Meninė veikla neabejotinai kūrybiška ir sisteminga, ji plečia turimas žinias apie žmoniją, kultūrą ir visuomenę, galiausiai, ji ieško

¹ Plačiau žr. <http://creatordoctus.eu/> [žiūrėta 2021 m. birželio 2 d.].

tokių žinių pritaikymo būdų. Be to, Frascatti vadove (OECD 2017: 23) MTEP turi tenkinti 5 svarbius kriterijus. Kad veikla būtų pripažinta MTEP veikla, ji turi būti:

- nauja (originali);
- kūrybiška;
- neapibrėžta;
- sisteminga;
- perduodama ir (arba) atkartojama.

Tikriausiai niekam neturėtų kilti abejonių dėl meninio tyrimo atitikties bent 4 kriterijams. Šiokių tokių paaiškinimų galbūt reikalautų nebent atkartojamumo kriterijus, tačiau jis yra kriterijaus „perduodama“ alternatyva, nes tarp jų atsiduria loginė jungtis „arba“, todėl meninis tyrimas turėtų tenkinti ir šį kriterijų.

Maža to, menininkas tyrėjas komfortiškai jaustųsi ir kiekvienoje iš trijų Frascatti vadove nustatytų MTEP rūšių:

Fundamentinis tyrimas – tai bandomoji arba teorinė veikla, vykdoma pirmiausia siekiant įgyti naujų žinių apie reiškinio esmę ir stebimus faktus, nenumatant jokio konkretaus jų praktinio taikymo ar naudojimo. **Taikomasis tyrimas** – tai originalus tyrimas, atliekamas naujoms žinioms įgyti ir nukreiptas visų pirma į specifinių praktinių tikslų pasiekimą ar uždavinių įgyvendinimą. **Eksperimentinė plėtra** yra mokslinių tyrimų ir praktinės patirties pagrindu sukauptu pažinimu pagrįsta sisteminga veikla, leidžianti įgyti papildomų žinių, tiesiogiai prisidedančių kuriant naujus produktus ar procesus, ar juos tobulinant (OECD 2017: 37).

Maža to, meninis tyrimas nepatenka į sąrašą veiklų, kurios Frascatti vadove nėra priskiriamos MTEP (OECD 2017: 52). Kaip matome, Frascatti vadove apibrėžti MTEP kriterijai gali būti pritaikyti meninio tyrimo pateisinimui, todėl įtariamas gegužiukas turi šansą tapti visaverčiu broliškų mokslų bendruomenės nariu. Bet ar tikrai? Tam, kad galėtume atsakyti į šį klausimą, turime išsiaiškinti, kokį episteminių produktą gali kurti menas ir meninis tyrimas. Jokių būdu neteigiame, kad visas menas kuria epistemologinį produktą, tik labai nedidelė menininkų dalis turi tokių aspiracijų, tačiau meninis tyrimas jau turi prievolę dalyvauti pažintinėje veikloje. Svarbiausias klausimas – ar menas kuria „žinias“, ar jis dalyvauja pažinimo procesuose ir, galiausiai, kokio pobūdžio žinojimas būdingas meniniam tyrimui. Viskas priklauso nuo to, kokios žinios turimos omeny. Todėl meninio tyrimo svarstymas reikalauja išnagrinėti šių sąvokų reikšmes bei jų vartojimo kontekstus. Kitaip tariant, svarbu apibrėžti „žinojimą“ ir nustatyti šios sąvokos ribas. Kalbant apie tyrimą ir jo tikslą, originaliuose Frascatti vadovuose anglų kalba vartojamas žodis „knowledge“, kuris į lietuvių kalbą gali būti verčiamas kaip „žinios“, „pažinimas“ ar „žinojimas“. Paprastumo dėlei straipsnyje dažniausiai vartosime „žinojimo“ sąvoką, kitas dvi – sinonimiškai priklausomai nuo konteksto.

Žinojimo sampratos

Tradiciškai pažinimo bei žinojimo klausimus nagrinėja epistemologija, kuri galbūt gali pateikti rūpimus atsakymus į šiuos svarbius klausimus. Viena svarbiausių klasikinės epistemologijos problemų – žinojimo ir nežinojimo skirties kriterijai bei procedūros. Kitaip

tariant, svarbu suvokti ir išsiaiškinti, ką galime žinoti, o ko ne. Jei (tiksliai) apibrėžiama, kas yra žinojimas, tuo pat metu aišku, kas nepatenka į „žinojimo“ kategoriją. Filosofijos istorijoje galima rasti nemažai šios problemos sprendimo pavyzdžių.

Platonas bene pirmasis pasiūlė pažinimo pakopų hierarchiją, kurią nulemia perskyra tarp mąstymo ir nuomonės, kur mąstymas pasiekia didesnę aiškumą, o nuomonė – mažesnę. Aiškumas taip pat susietas su tiesa, t. y. kuo daugiau tiesos, tuo daugiau aiškumo, mat mąstymo ir nuomonės objektai yra skirtingi – mąstymas tiria nekintamą esmę, o nuomonė – tapsmą:

Aukščiausioji pakopa yra tiesioginis supratimas (νόησις), antroje vietoje – tarpiškas pažinimas (διάνοια), trečioje vietoje – tikėjimas (πίστις), o paskutinėje – įsivaizdavimas (εἰκασία) – ir surikiuok jas pagal aiškumą; kuo kurioje nors iš jų daugiau tiesos, tuo ji aiškesnė (Platonas 2000: 264).

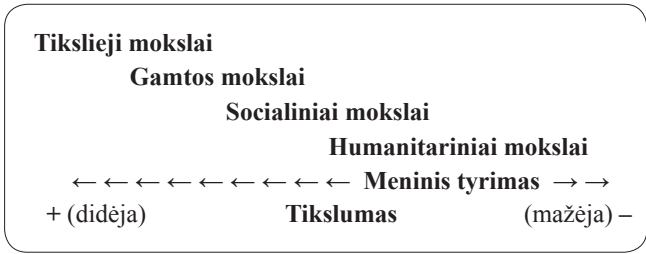
Man patinka <...> kaip ir anksčiau pirmąją pažinimo pakopą vadinti žinojimu, antrąją – tarpišku pažinimu, trečiąją – tikėjimu ir ketvirtąją – įsivaizdavimu; dvi paskutiniosios sudaro nuomonę, o dvi pirmosios – mąstymą. Nuomonės objektas yra tapsmas, o mąstymo – esmė. Koks santykis yra tarp esmės ir tapsmo, toks pat yra tarp mąstymo ir nuomonės; o koks santykis yra tarp mąstymo ir nuomonės, toks pat yra tarp žinojimo ir tikėjimo, tarp tarpiško pažinimo ir įsivaizdavimo. (Platonas 2000: 292)

Taigi Platono hierarchijoje metafizika yra arčiausiai tiesos, žemiau stovi matematika ir geometrija, dar žemiau gamtinio ir socialinio pasaulių pažinimas, galiausiai, hierarchinės sistemos apačioje randame įsivaizdavimo darinius, kurie jau priklauso menų sričiai.

Šiuolaikinio žinojimo lauke Platono hierarchija šiek tiek koreguotina, tačiau skirstymo principas, matyt, liktų toks pat – tiesa ir aiškumas, kuriuos būtų galima papildyti informatyvumu bei tikslumu. Žvelgiant iš postmetafizinės perspektyvos, metafizika, kaip disciplina, neturinti objektyvių tiesos nustatymo kriterijų, turėtų būti pašalinta iš mokslinio žinojimo sistemos. Todėl mokslų hierarchija prarastų tai, ką Platonas vadina „žinojimu“, o aukščiausią vietą užimtų tikslieji mokslai (= tarpiškas pažinimas), toliau rikiuotųsi gamtos mokslai, socialiniai mokslai, humanitariniai mokslai ir menai. Tai reikėtų, kad meninis tyrimas būtų vertinamas kaip tas gegužiukas svetimame lizde, kuris vietoje pagrįsto žinojimo bando „prakišti“ įsivaizdavimą, o tai jau nebe mokslinis žinojimas.

Gamtamokslinis ir tikslusis žinojimas

Anot Davido Novitzo, „menas suteikia prieigą prie įsivaizduojamo ir emociškai įkrauto kitų asmenų ir juos supančios aplinkos supratimo, tačiau tai daro tokiais būdais, kurie, jei juos perimtų empiriniai mokslai, būtų vertinami kaip iškreipiantys jų stebėjimus, taigi jų atradimai būtų įtartini“ (2004: 991). Vadinasi, net jei menas ir kuria žinias, jos nėra to paties laipsnio kaip mokslinės žinios. Žinojimas gali būti kategorizuojamas pagal įvairius kriterijus: tikslumą, aiškumą, informatyvumą ir kt. Pvz., pozityvistinė ir empiristinė žinojimo hierarchija remiasi atliekamų tyrimų tikslumo kriterijumi, kuris apima galimybę kvantifikuoti turimas žinias (1 pav.).

1 pav. Empiristinis ir pozityvistinis tyrimų skirstymas taikant tikslumo kriterijų

Šiuo atveju tikslumas reiškia ne tik aiškumą ar dviprasmiškumo nebuvimą, bet ir galimybę kvantifikuoti turimas žinias ar suteikti joms skaitines vertes. Tačiau tai tik viena gamtamokslinio ir tikslojo žinojimo sampratos rekonstrukcija.

Tačiau ši schema ir lieka schema, nes joje esama bent trijų trūkumų. Pirmą, joje nėra vietos tarpdisciplininiam tyrimams, kurie atliekami bendradarbiaujant skirtingo lygmens disciplinoms. Tarkime, akivaizdi tiesos / aiškumo / informatyvumo krizė ištiktų tuomet, kai reiktų nustatyti Montpellier universitete vykdomą bendradarbiavimą tarp ekologų ir etnologų, kurie nori rasti efektyviausius būdus išsaugoti mažėjančius žuvų išteklius ieškodami praeityje veiksmingų žuvininkystės ar žvejybos būdų. Antra, ši schema nustoja veikusi tuomet, kai jos apyvarton patenka transdisciplininiai² tyrimo projektai. Tokie projektai išvis peržengia „mokslo“ ribas, todėl jų buvimas hierarchinį schemas skirstymą paverčia niekais, nes schemas ribotumas aiškiai matomas tuomet, kai „gryniesi“ mokslai „atskiedžiami“ nemoksliniu žinojimu, kuris visiškai sujaukia schemas racionalumą. Trečia, meninis tyrimas nėra vien tik dar neinformatyvesnė ar neaiškesnė humanitarinių mokslų atmaina – menininkai tyrėjai nėra vieninga ir vientisa tyrėjų grupė, mat vieni jų renkasi žinojimą, atsirandantį sąveikaujant menų ir humanitariniam žinojimui, o kitus įkvepia gamtos ar net tikslieji mokslai. Pvz., suomių menininkas Markusas Rissanenas studijuodamas meno doktorantūroje ir remdamasis intuityviu menininko žinojimu savo meno disertacijoje pasiūlė originalų ir svarbų geometrinį modelį kristalografijos matematikoje, kurį vėliau įrodė matematikas Jarkko Kari (Rissanen 2021: 181).

Remiantis tokiais kriterijais, pagrįsto žinojimo statusas nekelia abejonių tiksluosiuose ir gamtos moksluose, tuomet socialinių mokslų ar juolab humanitarinių mokslų „žinojimas“ vertinamas skeptiškai. Juk jei žinojimas turi tik kokybinius parametrus, jis turi būti interpretuojamas, o skirtingų interpretacijų metu dingsta tikslumas ir aiškumas. Ir dėl to dalis socialinių mokslų, visi humanitariniai mokslai, jau nekalbant apie meninį tyrimą, atsiduria anapus (mokslinio) žinojimo ribų. Toks yra monistinis kelias, kurį galima pavadinti moksliniu arba disciplininu imperializmu (Mäki et al. 2018).

² Sąvoka „transdisciplininis“ čia vartojama Jürgeno Mittelstrasso ir Floriano Dombois prasme: „transdisciplininis“ žymi sąveiką tarp įvairių mokslinių disciplinų ir už akademinį žinojimo praktikų (menas, literatūra, politika ar, tarkime, tradicinė medicina), o „tarpdisciplininis“ žymi sąveiką tik tarp skirtingų akademinų disciplinų.

Bet jei nusprendžiama vengti imperialistinių prieigų bei eiti „žinojimų“ pliuralizmo ir proliferacijos keliu, tuomet tenka iš naujo spręsti žinojimo kriterijaus ar kriterijų klausimą. Šiuo atveju galimos bent dvi išeitys: 1. atsisakyti kriterijaus, t. y. pripažinti žinojimu bet kokio tikslumo, patikimumo ir pan. žinias; arba 2. ieškoti naujo kriterijaus, kuris būtų pritaikytas dabartinei tikrovei po didžiųjų naratyvų griūties.

Žinojimas socialiniuose ir humanitariniuose moksluose

Perskyrą tarp (i) tikslųjų, gamtos ir technologinių mokslų ir (ii) socialinių, humanitarinių mokslų (SSH) galima išreikšti šiomis priešingomis idealių tipų poromis: monizmas (mokslo vienovė) – pliuralizmas (mokslų įvairovė), aiškinimas – supratimas, nomotetinis (linkęs apibendrinti ir ieškoti dėsnų) – ideografinis (siekiantis suprasti atsitiktinius, unikalius bei subjektyvius reiškinius), deskriptyvinis (orientuotas į faktus) – preskriptyvinis (orientuotas į normas ir vertybes), minimaliai priklausomas nuo etinių normų – stipriai priklausomas nuo etikos normų, reikšmingas poveikis ekonomikai – minimalus poveikis ekonomikai ir t. t. Kai kurie idealūs tipai gali priklausyti tiek gamtos, tiek socialiniams ar humanitariniams mokslams, tačiau, žvelgiant į šių tipų visumą, pirmieji porų nariai būdingi gamtos ir tiksliesiems mokslams, antrieji – socialiniams ir humanitariniams (plačiau Kagan 2009; Gedutis, Kraniauskas 2013).

Ginče tarp šių pozicijų nemažai aiškumo gali įnešti Mirandos Fricker (2007) pasiūlyta episteminio neteisingumo (*epistemic injustice*) sąvoka, kuri taikoma atvejams, kai tam tikros žinios nuvertinamos ne dėl jų turinio, bet dėl „žinotojo“ statuso. Todėl tam tikra prasme episteminis neteisingumas sietinas su *argumentum ad hominem* klaida. Episteminis neteisingumas gali įgauti du pavidalus – (LN) *liudijimo neteisingumo (testimonial injustice)* arba (HN) *hermeneutinio neteisingumo*. LN apibūdinamas kaip nepasitikėjimas žinių ar informacijos teikėjais dėl jų socialinio, lyties, religinio, rasinio ar pan. statuso. Fricker pateikia LN pavyzdį, kuriame policija nepasitiki liudijimu vien dėl to, kad liudininkas – juodaodis. Tuomet HN kyla kaip įtampa tarp nusistovėjusių kolektyvinių interpretacijų ir individualių patirčių įprasminimo. HN galėtų pailustruoti bandymas išsakyti seksualinio priekabiavimo patirtis kultūrose, kuriose nėra tokios sąvokos. „Galime teigti, kad liudijimo neteisingumą lemia išankstinis nusistatymas pasitikėjimo ekonomikoje ir kad hermeneutinį neteisingumą lemia struktūrinės išankstinės nuostatos kolektyvinių hermeneutinių išteklių ekonomikoje“ (Fricker 2007: 1).

Arjunas Appadurai (2006) dar anksčiau nei Fricker atkreipė dėmesį į panašią problemą. Tiesa, Appadurai žvelgia į žinojimą iš postkolonijinės ir geopolitinės perspektyvos, kuri nedviprasmiškai priskiria *teisę tirti* pamatinėms žmogaus teisėms:

Svarbu išparapinti (*deparochialise*) tyrimo idėją ir padaryti ją labiau prieinamą platų interesų ir aspiracijų ratą turintiems jauniems žmonėms. Tyrimas šiuo požiūriu yra ne tik naujų idėjų ir naujų žinių gavimas (kaip įprastai apibrėžiama akademijoje ar kitose žinojimu pagrįstose institucijose). Tuo pat metu tai kažkas gerokai paprastesnio ir gilesnio. Tai gebėjimas sistemaiškai praplėsti turimo žinojimo horizontus, atsižvelgiant į konkretų tikslą, užduotį ar siekį. (Appadurai 2004: 176)

Taigi

[t]yrimas – specifinis bendro gebėjimo pavadinimas, gebėjimo atlikti disciplinuotą tyrinėjimą dalykų, kuriuos turime žinoti, tačiau kol kas nežinome. Šiuo požiūriu visi žmonės yra tyrėjai, kadangi jie priima sprendimus, kurie reikalauja sisteminių reidų už turimų žinių horizontų. (Appadurai 2006: 167)

Platesniame mokslo lauke meninis tyrimas gali būti nesunkiai aprašytas episteminio neteisingumo terminais, tiek LN, tiek ir HN. Pirmu atveju menininko atliktas tyrimas vertinamas nepatikliai ir skeptiškai todėl, kad „tyrėjas“ nepriklauso nusistovėjusiam tyrėjų cechui – gamtamoksliniam, socialiniam ar humanitariniam arba atstovauja žinojimo tradicijai, kuri nėra bendramatė su vakarietiškoji. Tokiu būdu vien tik buvimas menininku sukuria prielaidas asimetriškam „tyrėjo“ traktavimui, kai menininkas tyrėjas suvokiamas kaip reikiamų kvalifikacijų neturintis parazitas, siekiantis užimti dalį ir taip tankiai apgyvendintos teritorijos. Antru atveju meninis tyrimas atsiduria prastesnėje episteminėje situacijoje, nes jam tenka ne tik ieškoti savo kalbos bei metodologijos, bet ir bandyti įtikinti senbuvius, kad jų tyrimo ir žinojimo sampratos yra per siauros ar net atgyvenusios.

Episteminio neteisingumo sąvoka suponuoja metodologinį ir disciplininį pliuralizmą. Mat jei moksliniai tyrimai būtų suvokiami monistiškai, vadinasi, episteminis neteisingumas taptų beprasmiška sąvoka. Juk jei galima tik viena mokslininko bei tyrimo samprata, tai visa kita paprasčiausiai atsiduria už jos ribų, todėl episteminis neteisingumas tiesiog neegzistuoja. Bet jei „tyrimas“ suvokiamas pliuralistiškai ir tas pliuralizmas nėra baigtinis ar galutinai nusistovėjęs, tenka pripažinti, kad episteminis neteisingumas yra gana svarbi santykius tarp skirtingų mokslų nusakanti sąvoka. Tarkime, episteminio neteisingumo apraiškas galima stebėti tuomet, kai gamtamokslininkai kaltina socialinių ir humanitarinių mokslų atstovus nemokslininkumu arba kai pozityvistiškai orientuotos disciplinos, pripažįstančios vien kiekybinius bei empirinius kriterijus, atsisako pagrįstu žinojimu laikyti kokybinius ar istorinius tyrimus. Šiame kontekste meninis tyrimas įgyja ne tik episteminį neteisingumą praktikuojančių priešų, bet ir episteminį neteisingumą patiriančių sąjungininkų.

Tam tikra prasme šią situaciją galima palyginti su garsia *Hustler* įkūrėjo ir leidėjo Larry'io Flynto ištarne žurnalistams: „Aš pats blogiausias. Bet jei Pirmoji pataisa (žodžio laisvę garantuojanti pataisa JAV konstitucijoje) apgins tokį [nieką] kaip aš, tuomet ji apgins ir visus jus.“ Meninio tyrimo atstovai stereotipiškai suvokiami kaip stovintys ant žemiausio patikimumo žinojimo laiptelio, todėl jie galėtų pasakyti humanitarams ką nors tokio: „Mes patys netiksliausi [ar pan.]. Jei pavyks reabilituoti mūsų žinojimo sampratą, tuomet ir jūs būsite apsaugoti nuo episteminio neteisingumo.“ Lieka nedidelė smulkmena – rasti epistemologiškai priimtina būdą, kuris padėtų tai padaryti. Meninio tyrimo atstovų argumentai kol kas atidedami į šoną, nes jie yra suinteresuotoji pusė (*cui bono*). Todėl verta peržiūrėti instrumentus, kuriuos gali pasiūlyti žinojimo tikslumo apologetams priimtini epistemologai.

Galimą išeitį siūlo Michaelo Polanyi pasiūlyta neišreikšto žinojimo (*tacit knowledge*) sąvoka. Anot Polanyi, „žinome daugiau nei galime pasakyti“ (2009: 4). Taigi esama žino-

jimų, kurių negalima tinkamai išreikšti kalbinėmis priemonėmis, pvz., gebėjimas iš kelių fragmentų atpažinti visumą, tokią kaip žmogaus veidas ir pan. Be to, Polanyi teigimu, visas žinojimas vienaip ar kitaip yra pagrįstas neišreikštu arba neverbalizuotu žinojimu. Tarkime, nėra galimybės nustatyti kilmę ir šaltinius viso to, ką manome žiną. Tai reiškia, kad Polanyi siekia ženkliai praplėsti to, kas laikytina žinojimu, apimtį. Ir tai gera žinia meniniam tyrimui, ypač jei jis parodo tai, kas nėra iki galo artikuliuota. Šalia neišreikšto žinojimo sąvokos neretai pasirodo įkūnyto žinojimo (*embodied knowledge*) sąvoka, kuria siekiama išryškinti kūno bei kūniškų pojūčių svarbą žinojimo gavimo bei (pri)taikymo metu. Įkūnytas žinojimas yra neišreikšto žinojimo atmaina, be kurios didžioji dalis kognityvinių procesų negalimi (Ignatow 2007; Sennet 2008; Johnson 2008).

Taigi, jei į žinojimo kategoriją įtraukiamas ir neišreikštas žinojimas bei įkūnytas žinojimas, atsiranda vietos meniniam tyrimui ir toms žinioms, kurios sukuriamos jo metu. Tačiau jei neišreikštas žinojimas priskiriamas ne žinojimui, bet nuomonei, tuomet meninis tyrimas netenka tradiciškai „moksliniu“ laikomo episteminio statuso, dėl ko gali kilti pagrįstų abejonių dėl pačios „tyrimo“ sąvokos prasingumo.

Šalia neišreikšto ar įkūnyto žinojimo žinių verta paminėti Julio Alveso (2013) sukurtą terminą – neplanuotas arba neintencionalus žinojimas (*unintentional knowledge*). Alvešas kalba apie fizinių bibliotekų (ar knygynų) naudą, nes studentai ar tyrėjai ieškodami lentynose konkrečių autorių atsitiktinai pastebi knygas, kurios juos sudomina, nors nėra jų paieškos tikslas. Tikimybė, kad taip nutiks virtualiose bibliotekose (ar internetiniuose knygynuose), anot Alveso, gerokai menkesnė. Nepaisant originalaus Alveso termino konteksto (bibliotekos), šį terminą galima praplėsti. Meninio tyrimo kontekste neplanuotos žinios galėtų būti traktuojamos kaip tam tikrų žinių paieškos ar konkretaus tyrimo šalutinis poveikis, t. y. atliekant kokį nors tyrimą, neretai susiduriama su probleminiu ar tematiniu atsisakojimu, kai, atsitiktinai pasirinkus ne tą kelią, sužinoma dalykų, kurie gali pakreipti tyrimą kiek kita linkme ar kurie gali būti naudingi ateityje, o gal net padėti išspręsti problemą netikėtu būdu ar sukurti naujas žinias.

Čia taip pat verta prisiminti buvusio JAV gynybos sekretoriaus (*sic!*) Donaldo Rumsfeldo (2002) žinomo ir nežinomo klasifikaciją (*known knowns*, *known unknowns* ir *unknown unknowns*):

Ataskaitos, kuriose sakoma, kad kažkas neįvyko, man visada įdomios, nes, kaip žinome, esama žinomai žinomų dalykų, apie juos žinome, kad juos žinome; taip pat žinome, kad yra žinomai nežinomų dalykų, t. y. žinome, kad yra kažkas, ko nežinome. Tačiau yra ir nežinomai nežinomų – tų, apie kuriuos nežinome, kad jų nežinome. Ir jei pažvelgsime į mūsų šalies ir kitų laisvų šalių istoriją, būtent pastaroji kategorija yra pati sudėtingiausia.

Šią klasifikaciją būtų galima praplėsti dar viena kategorija, kuri logiškai plaukia iš Rumsfeldo minimų. Čia turėtų rasti vietos ir nežinomiems žinomiems dalykams (*unknown knowns*), t. y. mes niekada neturime viso savo žinių bei žinojimų aprašo, todėl kai kuriuos faktus ar informaciją prisimename tik tuomet, kai atsiranda tam tikras, dažniausiai išorinis, dirgiklis, kuris sukelia tam tikras asociacijas ar stimuliuoja atmintį. Tačiau iki dirgiklio mes net nebūtume tarę, kad disponuojame šiuo žinojimu. O tai ir yra tai,

ką Polanyi vadina neišreikštu ar neartikuliuotu žinojimu. Alveso sąvoka bei Rumsfeldo citata (ir jos galimas papildymas) rodo, kad žinojimo laukas niekada nėra baigtinis, todėl jame bet kada gali atsirasti kažkas naujo, apie ką nusistovėjusios žinojimų sistemos net neturi supratimo. Todėl derinant episteminio neteisingumo, neplanuotų žinių bei neartikuliuoto žinojimo prieigas galima pasiūlyti neblogą epistemologinę meninio tyrimo gynybos liniją...

Ir tai įgalina pereiti prie informacijos ir komunikacijos moksluose populiarios DIKW (*data-information-knowledge-wisdom*) piramidės, kurioje tai, ką žinome, paskirstoma sekoje tarp *duomenų – informacijos – žinojimo – išminties*. Duomenys atsiduria piramidės apačioje, išmintis – viršuje. Dėl piramidės struktūros didžioji dalis to, ką žinome, yra patys įvairiausi faktai, tuomet to, ką galima vadinti išmintimi, esama ženkliai mažiau. DIKW piramidė nesunkiai gali būti papildyta humanitariniam ar meniniam tyrimui parankesnėmis subkategorijomis. Pvz., Henkas Borgdorfas siekia praplėsti žinojimo sąvoką įvesdamas tokius jos sinonimus, kaip antai *įžvalga (insight)*, suvokimas (*comprehension*) ar supratimas (*verstehende*) (2012: 55). Arba Stefanus Collini svarstydamas universiteto misijos klausimus dar labiau išplečia žinojimo lauką nurodydamas, kad „humanitariniai mokslai siekia supratimo, o ne žinojimo“ (2012: 77). Tokiu būdu atsiranda prielaidos naujai grandinei: duomenys – informacija – žinojimas – supratimas – išmintis, kur gamtamoksliniai ar tikslųjų mokslų kriterijai (aiškumas, tikslumas, informatyvumas, kiekybiniai parametrai ir kt.) galiotų pirmoms trimis kategorijoms, o humanitariniai ar meniniai tyrimai galėtų veikti paskutinėse dviejose. Beje, jei išminties sąvoka kam nors regisi perdėm pretenzinga, jos nesunkiai galima atsisakyti supratimo naudai, padarius išlygą, kad išmintis – aukščiausia supratimo stadija.

Meninio tyrimo žinojimas. Ar menas gali kurti žinias?

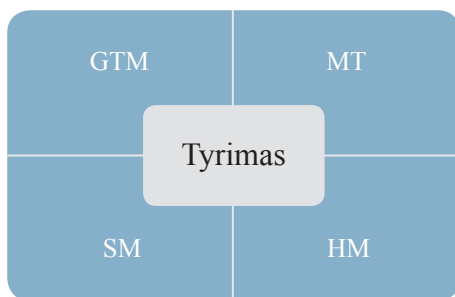
Toliau verta peržiūrėti, kaip patys meninio tyrimo teoretikai bei praktikuotojai pateisina savo žinojimą ir kurioje (ką tik minėtoje) žinių grandinės vietoje juos būtų galima lokaliizuoti. Vienas jų, Jamesas Elkinsas, aiškindamasis, kas yra žinojimas, išskiria kelis svarbius momentus, kurie praplečia anksčiau aptartas žinojimo formas. Viena vertus, Elkinsui (2009: 259–265) svarbu išskirti alternatyvas žinojimo sąvokai: supratimas; išraiška (*expression*); prasmė; jausmas, emocija ar afektas; interpretacija. Tokios alternatyvos nurodo papildomas prasmines konotacijas, kurių tinkamai negali išreikšti žinojimo sąvoka. Kita vertus, Elkinsas išskiria 6 skirtingas žinojimo rūšis: neišreikštas (*tacit*), vizualinis, afektyvus (*affectionate*), loginis (*propositional*), praktinis ir fenomenalus žinojimas. Čia dar būtų galima pridėti įkūnytą (*embodied*) žinojimą. Įdomu tai, kad tik loginės žinios gali būti apibūdintos kaip akivaizdžiai verbalinės žinios.

Todėl kyla klausimas, kaip jas tinkamai išreikšti bei pateisinti. Trindamas įprastas žinojimo ribas Elkinsas turi pripažinti, kad veikiančios (mokslo) administracinės sistemos neturi tinkamų vertinimo įrankių bei procedūrų, todėl negali tinkamai įvertinti „meninio žinojimo“. Elkinsas mano, kad čia esama dviejų galimybių: (i) arba meninis žinojimas

glūdi meniniame objekte ar praktikoje, todėl tas objektas ir praktika patys yra žinojimas; arba (ii) interpretuojant objekte ar praktikoje esantį meninį žinojimą, meno indėlis į žinojimą nustatomas diskursyviai. Pirmu atveju žinojimas sutapatinamas su meninės veiklos produktu, procesu ar rezultatu, antru atveju žinojimas gali atsirasti arba neatsirasti priklausomai nuo konteksto ar diskurso, kuriame yra interpretuojamas.

Elkinsas parodo dar vieną aklaivietę: kaip tinkamai verbalizuoti (i) ir (ii) meninio žinojimo versijas? Tarkime, (ii) versija visiškai priklausoma nuo interpretuotojų perspektyvos – kas vieniems yra žinojimas, kitiems nebūtinai. Todėl diskursyvinio pliuralizmo situacija verčia ieškoti atsakymų į klausimą, kaip atlikti žinojimo perkėlimą (*knowledge transfer*) iš vieno diskurso į kitą? Jei meniniame lauke X yra žinojimas, tai visiškai nereiškia, kad moksliniame ar administraciniame laukuose tai taip pat bus suvokiama kaip tam tikra žinojimo forma ar atmaina. Plg. loginio empiristo Rudolfo Carnapo griežtą mokslo ir metafizikos, kuri priskiriama meninei sferai, perskyrą (Gedutis 2015). Lygiai taip ir (i) versija turi parodyti būdus, kuriais galima verbalizuoti ir iškomunikuoti žinojimo turinį, slypintį praktikoje ar meniniame objekte. Taip susiduriama su vertimo problema: kaip perteikti lauke X veikiančiam autoriui akivaizdžias objekto ar praktikos savybes lauke Y reziduojančiam vertintojui, kai laukai X ir Y iš esmės nėra bendramačiai? Šią situaciją galima apibūdinti Tomo Holerto sąvoka „žinojimų mūšis“ (2020: 251).

Žinojimų mūšis ir Elkinso „aklaivietė“ paremti griežta mokslo samprata. T. y. mokslas – (didžiąja dalimi) verbalinė veikla, paklūstanti apibrėžtoms taisyklėms bei standartizuotam tyrimo suvokimui, o meninis tyrimas gali būti tyrimu tik tiek, kiek jame laikomasi (mokslinio tyrimo) ortodoksijos. Vadinasi, didžioji dalis meninio žinojimo negali tapti moksliniu žinojimu. Tik ta siaura meno praktikos dalis, vadinama meniniu tyrimu, turi intenciją kurti žinojimą. Bet visuomet lieka galimybė kritiškai užklausti tą, kas tarsi yra akivaizdu ir savaime suprantama. Todėl galima patikrinti moksliskumo sampratas ir peržiūrėti jų pačių tikslumo bei objektyvumo statusą. Carnapas nėra vienintelis bandęs nustatyti mokslo–meno ribas. Pvz., Thomas Kuhnas ar Paulas Feyerabendas griežtai atmeta tiksliai apibrėžtą ir nekintamą mokslo (bei tyrimo) sampratą (Gedutis 2015). Mokslas ir tyrimas yra istorinės sąvokos, kurios neišvengiamai kinta. Todėl tai, kas nebuvo laikoma tyrimu XIX ar XX a., nebūtinai išlaikys savo antrarūšį mokslinį statusą XXI a. Tą puikiai byloja mokslinių disciplinų atnaujinimas ir proliferacija. Todėl prie teksto pradžioje minėtų žinojimo kriterijaus svarstymo alternatyvų (1. atsisakyti kriterijaus; 2. ieškoti naujo kriterijaus) galima pridėti trečią (tarpinį) variantą – parodyti socialinį žinojimo ar moksliskumo kriterijų pobūdį. Viena šios interpretacijos išdavų galėtų būti kriterijų istoriskumo išsąmoninimas, dėl ko bet kuris žinojimo kriterijus savo įsteigimo bei postulavimo metu (ilgainiui) pasmerktas arba išnykti, arba (nuolatos) atsinaujinti. Toks kriterijų procesualumas gali būti nesunkiai suderinamas su meninio tyrimo praktikomis. Prisiminus tai, kad menininkai gali padėti spręsti gamtos ir tikslųjų mokslų problemas (Rissanen 2021), meninis tyrimas atsidurtų unikalioje mokslų klasifikacijos vietoje, kur dėl apsitrynusių ribų tarp skirtingų disciplinų žinojimų įmanomas bendradarbiavimas kuriant žinias kartu su skirtingais mokslais (2 pav.).

2 pav. Skirtingų tyrimų sąsajos (GTM – gamtos ir tikslieji mokslai, SM – socialiniai mokslai, HM – humanitariniai mokslai, MT – meninis tyrimas)

Išvados

Ar menas kuria žinias? Ar meninio tyrimo metu sugeneruota informacija laikytina žinojimu? Jei kalbama apie empiriškai pagrįstas ir kvantifikavimui pasiduodančias žinias, menui jas sugeneruoti sektųsi gerokai sunkiau nei gamtos mokslams. Bet tas pats galioja ir socialiniams ir humanitariniams mokslams. Tačiau jei kalbama apie moralines, estetines ar pan. žinias, menas jas gali generuoti. Jei kalbama apie naujus žiūros, interpretavimo būdus bei metodus, menas neabejotinai tą gali padaryti ir užtikrinti. Tenka pripažinti, kad apie pasaulį daug išmokstame iš meno. Tokiu būdu meninis tyrimas tampa legalia mokslinių tyrimu rūšimi, kuri ne tik tenkina Frascatti kriterijus, bet ir prisideda prie žinių generavimo ir kūrimo, taip pat žinojimo ribų testavimo ir plėtimo.

Tuo pat metu meninio tyrimo atsiradimu ir poveikiu akademiniam tyrimui iš esmės turėtų labiausiai džiaugtis humanitarinių mokslų atstovai, nes iki šiol jie atliko ribinio žinojimo funkciją visoje mokslo sistemoje ir daugiausiai buvo kvestionuojamos jų epistemologinės prielaidos bei tyrimų metodologijos, o dabar šią vietą po truputį užima savo prigimtimi transdisciplininis meninis tyrimas. Akivaizdu, kad XXI amžiuje keičiasi tyrimo samprata. Ji gali būti praplėsta ir meniniu tyrimu, kuris nėra taip lengvai įvaizdinamas mokslų sistemoje: nei skalės krašte, nei piramidės viršuje ar apačioje. Jis taip pat nėra ir konkretus tyrimo protokolas – greičiau jis yra lankstus ir įsiterpia tarp kitų tyrimų protokolų, strategijų ir kultūrų taip bendradarbiaudamas su jomis. Kartu galima teigti, kad ir menininkas gali būti pripažintas lygiaverčiu tyrėju įvairiose tyrimų bendruomenėse.

Literatūra

- Alves, J., 2013. Unintentional Knowledge: What We Find when We're not Looking. *The Chronicle of Higher Education*, June 23, 2013. Prieiga per internetą: <https://www.chronicle.com/article/unintentional-knowledge/> [žiūrėta 2021 m. gegužės 1 d.].
- Appadurai, A., 2006. The Right to Research. *Globalisation, Societies and Education* 4 (2): 167–177. DOI:10.1080/14767720600750696
- Borgdorff, H., 2012. *The Conflict of the Faculties: Perspectives on Artistic Research and Academia*. Leiden: Leiden University Press.
- Collini, S., 2012. *What Are Universities for?* London: Penguin.

- Dombois, F., 2019. Art with Some T? In: *Between / Beyond / Hybrid. New Essays on Transdisciplinarity*, ed. H. Von Sass. Zürich: Diaphanes, 53–70.
- Elkins, J., 2009. *Artists with PhDs: On the New Doctoral Degree in Studio Art*. Washington, DC: New Academia Publishing, LLC.
- Fricker, M., 2007. *Epistemic Injustice: Power and the Ethics of Knowing*. Oxford: Oxford University Press. DOI:10.1093/acprof:oso/9780198237907.001.0001
- Gedutis, A., 2015. Meninis tyrimas: kaip „supiršti“ mokslą ir meną? *Acta Academiae Artium Vilnensis* 79: 15–29.
- Gedutis, A., Kraniauskas, L., 2013. *Socialinių ir humanitarinių mokslų vertinimo praktikos Lietuvoje*. Klaipėda: Klaipėdos universiteto leidykla.
- Holert, T., 2020. *Knowledge beside Itself: Contemporary Art's Epistemic Policy*. London: Sternberg Press.
- Ignatow, G., 2007. Theories of Embodied Knowledge: New Directions for Cultural and Cognitive Sociology? *Journal for the Theory of Social Behaviour* 37 (2): 115–135. DOI:https://doi.org/10.1111/j.1468-5914.2007.00328.x
- Johnson, M., 2008. *The Meaning of the Body: Aesthetics of Human Understanding*. Chicago & London: University of Chicago Press.
- Kagan, J., 2009. *The Three Cultures: Natural Sciences, Social Sciences and the Humanities in the 21st Century*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Mäki, U., Walsh, A., Pinto, M. F. (eds.), 2018. *Scientific Imperialism: Exploring the Boundaries of Interdisciplinarity*. London and New York: Routledge.
- Michelkevičius, V., 2016. *Meninio tyrimo suvesti. Žinojimo kontūrais*. Vilnius: Vilniaus dailės akademijos leidykla.
- Novitz, D., 2004. Knowledge and Art. In: *Handbook of Epistemology*, eds. M. Sintonen, J. Wolenski and I. Niiniluoto. Dordrecht: Kluwer Academic Publishers, 985–1012.
- OECD, 2017. *Frascati vadovas 2015. Mokslinių tyrimų ir eksperimentinės plėtros duomenų rinkimo bei teikimo rekomendacijos. Mokslinės, technologinės ir inovacinės veiklos vertinimas (lietuviškas leidimas)*. Vilnius: Lietuvos inovacijų centras.
- Platonas, 2000. *Valstybė*. Vilnius: Pradai.
- Polanyi, M., 2009 [1966]. *The Tacit Dimension, with a New Foreword by Amartya Sen*. Chicago and London: University of Chicago Press. DOI:https://doi.org/10.1007/s11016-010-9328-0
- Rissanen, M., 2021. Case 5: Markus Rissanen, DFA 2007–2017. In: *Yhä osuvammin / More and More to the Point*, eds. M. Elo, D. Ziegler. Helsinki: The Academy of Fine Arts at the University of the Arts, 179–216.
- Rumsfeld, D., U.S. Department of Defence. DoD News Briefing. Transcript, February 12, 2002 11:30 AM EDT, https://archive.defense.gov/Transcripts/Transcript.aspx?TranscriptID=2636
- Sennett, R., 2008. *The Craftsman*. New Haven, CT and London, UK: Yale University Press.
- Varto, J., 2018. *Artistic Research: What Is it? Who Does it? Why?* Aalto: Aalto University.